

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

Міста Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: управління, демографія, інфраструктура

У статті здійснено порівняльно-історичний аналіз розвитку міст Буковини (Чернівці, а також Бояни, Вашиківці, Вижиця, Заставна, Кіцмань, Садгора, Сторожинець) в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Простежено специфіку активності впровадження реформ міського управління, зміни чисельності й складу населення. Розглянуто загальні питання здійснення повноважень органами місцевого самоврядування міст у процесі їх формування та діяльності. Простежено вплив на розвиток міст регіону низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: наявність залізничних шляхів, господарська та географічна специфіка, історичні особливості, політична кон'юнктура тощо.

Ключові слова: самоуправління, вибори, міська рада, магістрат, бургомистр, інфраструктура.

Serhii Dobrzhanskyi

Cities of the Bukovyna of the second half of the XIXth and early XXth centuries: management, demography, infrastructure

The Article made the Comparative Historical analysis of the Cities of Bukovina (Chernivtsi and Boyany, Vashkivtsi, Vyzhnytsia, Zastavna, Kitsman, Sadgora, Storozhinets) in the Second Half of XIXth – the Beginning of the XXth century. The activity Level of Implementation of City Governance Reforms, the Changes of Abundance and Composition of the Population were observe. Considers Implementation of the Powers by Local Authorities of Cities in the Process of Formation and Activities. The Execution of the Assigned tasks was made with the Influence on the Development of Regional Cities by the Number of Objective and Subjective Factors: the Presence of Railroad Holding, Economic and Geographical Specificity, Historical Features, the Political Situation, etc.

Key words: Self-government, Election, City Council, Magistrate, Burgomaster, Infrastructure.

Сергей Добржанский

Города Буковины второй половины ХІХ – начала ХХ вв.: управление, демография, инфраструктура

В статье осуществлен сравнительно-исторический анализ развития городов Буковины (Черновцы, а также Бояны, Вашиковцы, Вижица, Заставна, Кицмань, Садгора, Сторожинец) во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Прослежено специфику активности реформ городского управления, изменения численности и состава населения. Рассмотрены общие вопросы осуществления полномочий органами местного самоуправления городов в процессе их формирования и деятельности. Раскрыто влияние на развитие городов региона ряда объективных и субъективных факторов: наличие железнодорожных путей, хозяйственная и географическая специфика, исторические особенности, политическая конъюнктура и т.д.

Ключевые слова: самоуправление, выборы, городской совет, магистрат, бургомистр, инфраструктура.

Сучасні геополітичні та внутрішні виклики, які стоять перед українським народом актуалізують необхідність підвищення ефективності державного управління, покращення взаємодії центральних та місцевих органів влади, врахування інтересів жителів різних регіонів, окремих областей і міст. На чільне місце виходять питання, пов'язані з наповненням бюджету та його рівномірним розподілом на користь усіх територіальних громад. В останні роки активізувався процес реформування місцевого самоврядування, територіальної організації державної влади та адміністративно-територіального устрою, здійснення децентралізації для зміцнення правових, організаційних, матеріальних та фінансових основ громад, що є стратегічним пріоритетом діяльності Асоціації міст України. Передбачається, що реалізація цього завдання має здійснюватися в тому числі й за рахунок сприяння розвитку інституцій громадського суспільства й експертного середовища¹.

У цьому контексті варто не лише вивчати кращі європейські практики муніципального управління, а й здійснювати аналіз історичного досвіду. Його важливість зумовлена наявністю низки подібних рис між сучасністю та, наприклад, періодом модернізації міст в другій половині XIX – на початку XX ст. Регулювання відтоку населення із сільської місцевості, покращення застарілої та неефективної побутової транспортної інфраструктури, підвищення ролі громади в управлінні, збалансування податкової

системи та бюджету, створення дієвих механізмів соціального забезпечення – це далеко не повний перелік завдань, які стояли перед владою українських міст у вказаний період і залишаються актуальними на початку XXI ст. Зважаючи на це, важливим є проведення історико-краєзнавчих досліджень локального характеру, особливо в умовах нерівномірного для різних регіонів демографічного та соціально-економічного розвитку.

Історіографічно-джерельну основу пропонуваної студії, предметом вивчення якої є система управління, зміни в демографічній структурі та інфраструктура міст Буковини другої половини XIX – початку XX ст., становлять праці українських (О. Добржанського², О. Мазурка³, М. Никифорака⁴) та австрійських (М. Поллака⁵, Р. Кайндля⁶) науковців, тогочасна законодавча база, матеріали періодичної преси (наприклад, газети «Буковина», «Czernowitzer Allgemeine Zeitung») та ін.

У досліджуваній період розвитку міст Буковини визначався загальнополітичними умовами перебування регіону в складі Австро-Угорщини. До 1849 р. Буковинський округ був частиною Королівства Галиції та Лодомерії, а пізніше отримав статус окремого коронного краю під назвою «Герцогство Буковина». Остаточо процес відокремлення закріпився у 1861 р., коли було створено крайовий сейм. У наступному 1862 р., із прийняттям закону «Про основні засади організації громад», закладалися основи

¹ Основні напрями діяльності Асоціації міст України на 2018–2019 роки // Асоціації міст України. – Режим доступу: <http://2.auc.org.ua/>.

² *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Його ж: «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика». – М.: ИСБРАН, 1997. – С. 75–83.

³ *Мазурок О.* Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. – Ужгород: Карпатська вежа, 2012, – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст. – 686 с.

⁴ *Никифорака М.В.* Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). – Чернівці: Рута, 2004. – 383 с.

⁵ *Поллак М.* До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини. – Чернівці: Книги – XXI, 2017. – 272 с.; *Id.* Czernowitz: Stationeineri maginären Reisenach Galizien // Du: dieZeitschriftderKultur. – 1985. – №45. – S. 6–15.

⁶ *Кайндль Р.Ф.* Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодні, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому; пер. з нім.: В. Шинкар, В. Семенко; післямова О.М. Масан] – Вид. 2-ге, доповн. і випр. – Чернівці: [б. в.], 2005. – 271 с.

міського самоуправління. Зокрема, визначалося, що відділ громади (рада) відповідає за ухвалення рішень та контроль за їх виконанням. Це завдання, як і вся адміністративна діяльність, належала до компетенції голови громади (бургомістра, який очолював магістрат)⁷.

Подібно до усіх інших частин імперії на Буковині привілейоване становище займав столичний центр – Чернівці. Окремий статус Чернівців визначався не лише політико-адміністративними факторами, а й економічними та культурними. Система управління Чернівцями в досліджуваній період визначалася наявністю з 1864 р. окремого Статуту міста. Із періодичними змінами, наприклад у 1869 р. та 1873 р., він діяв протягом всієї подальшої історії Австро-Угорщини і регламентував повноваження й загальні особливості роботи органів місцевого самоврядування, охоплюючи при цьому всю сукупність міських відносин: земельні, особисті та майнові, розвиток інфраструктури і комунікацій, правоохоронну та судову системи, освіту, соціальний захист та ін. Головним законодавчим і контролюючим органом Статут визначав виборну міську раду. Адміністративно-виконавчу вертикаль уособлював магістрат⁸.

Міська рада Чернівців складалася із 50 депутатів обраних терміном на чотири роки. Основу вкрай обмеженого виборчого права формували, головним чином, майновий ценз. Відсоток виборців по відношенню до загальної кількості жителів міст був мізерним. Для прикладу, у 1897 р. в 60-ти тисячних Чернівцях право голосу мало лише 2,2 тис. осіб. Міська рада поділялася на декілька секцій, кожна з яких відповідала за окремі напрямки роботи. У Чернівцях це були їх наступні групи: 1) організаційно-правові питання, статистика; 2) фінанси, квартирування військових; 3) будівництво, протипожежна безпека, комунікації; 4) місцева поліція, санітарна служба, допомога бідним; 5) релігія, освіта. Іншими словами, питання загальної компетенції регулювалося на державному рівні, а безпосередній розподіл повноважень між секціями визначався на розсуд депутатів конкретного міста. Подібно до цього головний виконавчий орган –

магістрат – поділявся на департаменти, кожен із яких опікувався власним напрямом міського управління, наприклад, будівельними справами, релігією та освітою, господарством громади, соціальними питаннями, промисловістю і торгівлею, збором податків і т. д. Активізація темпів урбанізації визначала ускладнення структури та розростання чиновницького апарату. Наприклад, у 1893 р. перелік чиновників цього виконавчого органу у столиці Буковини включав: 3-х представників керівництва (бургомістр, два віце-бургомістри), 4-х міських радників, 48-х радників громади, 3-х радників магістрату, 42-х міських службовців (серед них: фізик, лікар, будівельний інспектор, касир, інспектор поліції, ярмарковий комісар, ветеринар, комендант пожежників, садовод та ін.)⁹.

Поступово така система управління почала поширюватися й на інші міста Буковини. Цей процес набув остаточних рис із прийняттям двох законів: у 1889 р. – для найбільших центрів, у 1896 р. – для більш дрібних та містечок.

Констатування безумовно позитивного руху в напрямку розширення прав містян на самоуправління повинно поєднуватися із твердженнями стосовно залежності міських рад та магістратів від крайової адміністрації. Це накладало свій відбиток не лише на суспільно-політичне, а й економічне життя.

Вже протягом багатьох десятиліть аналіз історії Буковини часів імперії Габсбургів ґрунтується на позиції, яка доводить більш уповільнений характер їх розвитку, порівняно з іншими землями Австро-Угорщини, розташованими на захід. У радянські часи майже хрестоматійними були твердження на зразок «відсталіші в економічному відношенні землі перетворювалися у внутрішні колонії – аграрно-сировинний придаток розвинутіших у промисловому відношенні провінцій»¹⁰. З огляду до обраної нами проблеми об'єктивна основа такого бачення повинна поєднуватися із конкретними фактами, які, тим не менш, демонструють зростання темпів урбанізації з середини XIX ст., формування мережі міст та містечок, поступове зростання їх соціально-економічної ролі.

⁷ Ustawa z dnia 5 marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urzędziagmin // Ustawy Krajowe dla Królestwa Galicji i Lodomerji. – Lwów, 1866. – S. 103–112.

⁸ Geschäfts-Ordnung für den Magistrat der K. Landeshaupt – Stadt Czernowitz. – Czernowitz, 1865. – С. 1–3.

⁹ Ницифорак М.В. Вказ. праця. – С. 188–189, 193.

¹⁰ Нариси з історії Північної Буковини / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 120.

Наприкінці XIX ст. на Буковині налічувалося лише 8 міст: Бояни, Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Садгора, Сторожинець, а також Чернівці з окремим статусом¹¹. Говорячи про поліетнічний склад населення варто враховувати, що «однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від сусідньої Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і як наслідок – певного балансу між запитами та вимогами різних народів і регіональних еліт. Провінція Буковина мала переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців»¹².

Питома вага містян у загальній структурі населення регіону, як на той час і порівняно з іншими українськими регіонами, була досить значною: у 1880 р. – 20,3%, у 1910 р. – 25,1%. Досить часто темпи зростання чисельності багато в чому визначалися не економічними факторами, а адміністративно-управлінським статусом конкретного населеного пункту. На цьому фоні знову ж таки кардинально вирізнялися Чернівці: відсотковий приріст їх населення за той же період складав $\approx 91\%$ (із 45,6 тис. осіб до 87,1 тис. осіб). За цими процентними (однак не кількісними) показниками, за рахунок господарських чинників та міграції єврейського населення, з ними зрів-

нювався лише повітовий центр Сторожинець: 113% зростання населення¹³. Більш детальна статистика наведена у таблиці 1.

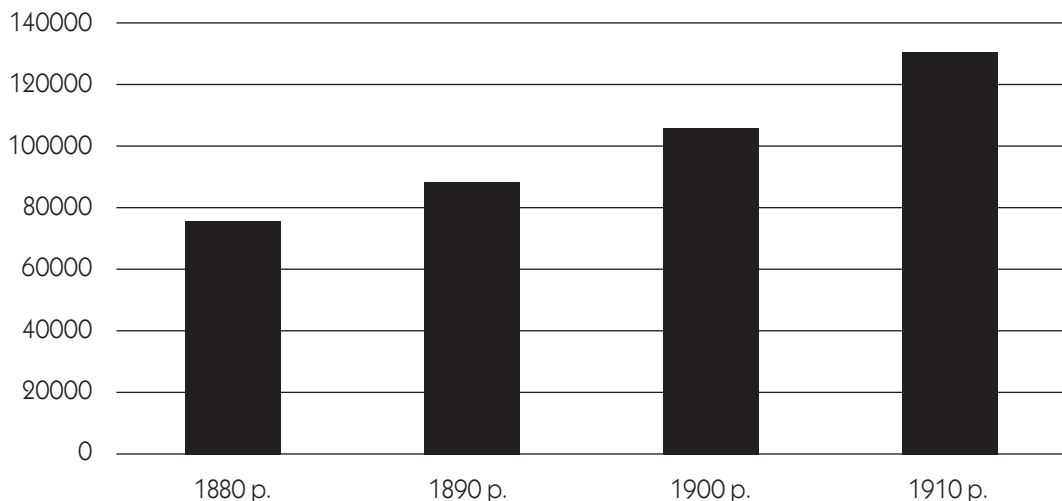
Таблиця 1

Чисельність населення міст Буковини
(1880-1910 рр.)¹⁴

Місто	Кількість населення			
	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.
Чернівці	45 600	54 171	67 622	87 128
Бояни	5227	6194	7018	7438
Сторожинець	4852	5674	7182	10 335
Садгора	4836	4816	4614	4616
Вашківці	4277	4787	5278	5759
Вижниця	4165	4730	4653	5249
Кіцмань	3959	4496	5007	5585
Заставна	3266	3939	4422	4644

Ця інформація вкотре демонструє наявність серйозного контрасту між Чернівцями та іншими містами Буковини. Щоправда, за винятком Садгори, всі населені пункти демонстрували позитивну динаміку збільшення чисельності. Загальна кількість жителів міст перерахованих у таблиці за 1880–1910 рр. збільшилася із 76,2 тис. осіб до 130,8 тис. осіб.

Динаміка збільшення чисельності населення міст Буковини
(1880–1910 рр.)

¹¹ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 94–95.

¹² Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії // І. – 2009. – № 56. – С. 61–62.

¹³ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 371–373.

¹⁴ Там само. – С. 373.

Багатовікова історія та культура, наявність великої кількості представників третього стану визначали існування у Чернівцях більш потужної, порівняно з іншими адміністративними центрами, громадської думки, яка проявлялася у формі періодичних стихійних зібрань. Наприкінці XIX ст. традиційними були скупчення ремісників та торговців безпосередньо на сходах магістрату. Тогочасний публіцист Ф. Порубський обурювався з цього приводу: «Наша провокаторська громадянська лють клекаче насамперед у тих прошарках суспільства, де мала би «шумувати» найменше, – серед малих людей. Там, поміж напівкволих шевців-полатайок, безробітних теслярських учнів і худих, як веретена, писарчуків, котрі через відсутність необхідних концесій «ловлять рибку в мутній воді», там нуртує цей незламний черновіцький громадський дух, що зазвичай знаходить належний вияв у неділю, на свята, в період інших публічних заходів, коли є що полаяти й чим пообурюватися... До найстрашніших, без сумніву, належить черновіцький «платник податків». Йому начхати, де він є і перед ким стоїть, якщо він звався здійснити свою примху»¹⁵. Досить складно говорити про дієвість таких методів «взаємодії» з чиновниками, однак очевидно, що таким чином на них створювався певний тиск тієї частини громадськості, яка не мала права голосу на виборах місцевих органів влади. У подальшому це був сприятливий ґрунт для формування різноманітних студентських, національних та політичних об'єднань.

У контексті дослідження міст Буковини неможливо обійти увагою термін «буковинізм», який характеризує своєрідну регіональну ідентичність, сформовану під впливом багатонаціонального і прикордонного простору. Однією з її ключових ознак була поліетнічна свідомість. «Поляки [тут і далі курсив наш – авт.] склали порівняно нечисленну групу населення, але серед великих землевласників вони мали значну вагу, що давало їм можливість мати постійних представників у місцевих органах влади. Німці

переважали серед бюрократії краю і серед людей т. зв. вільних професій. Але їх вплив у політичних органах влади врівноважувався буковинським сеймом та іншими органами місцевого самоврядування, у яких великий вплив мали *румуни*. Останні, опиралися на широкі маси селянства, мали також впливовий прошарок землевласників. *Українці* були найбільш численним народом на Буковині, але тривалий час їх представництво у місцевих органах влади було незначним... *Євреї* були зайняті переважно у промисловості та торгівлі» – наголошує на взаємодії, на відміну від, наприклад, галицького протистояння, п'яти національних груп на Буковині сучасний історик О. Добржанський¹⁶.

Втім варто уточнити, що без міжетнічних конфліктів не обходилося, особливо якщо говорити про боротьбу українського народу за політичні та соціальні права. У 1886 р. один із дописувачів газети «Буковина» писав про місцеве містечко: «Перед великодніми святами пішов я до Вижниці. Це містечко розташоване над самим берегом швидкого Черемоша. Воно досить красиве, але євреями переповнене». Будучи свідком конфлікту представників цього народу з тутешнім гуцулом він поцікавився в іншого міщанина стосовно відсутності поліції. У відповідь той «лише знизав плечима і каже: «Та то дуже часто у нас таке трапляється, бо поліціян єврей, а в громадській раді одні євреї. Якщо піде бідний скаржитися, то його ще до арешту скажуть замкнути»¹⁷.

Доцільність використання терміну «буковинізм» по відношенню до міського управління підтверджується на прикладі депортації у 1866 р. з Галичини через Буковину російського публіциста та етнографа В. Кельсієва. Потрапивши до Чернівців, він поскаржився на те, що його змусили за власний кошт оплачувати не лише власний проїзд, а й конвою. На це місцевий поліцейський чиновник заявив йому: «В Галичині вони все роблять по-варварськи; ми тут, слава Богу, в Буковині. Повірте мені, що ви жодної копійки не заплатите за ваш подальший проїзд... Які варвари! Так в Галичині завжди робиться»¹⁸.

¹⁵ Цит. за: Pollack M. Op. cit. – S. 10.

¹⁶ Добржанський А.В. Указ. соч. – С. 77–78.

¹⁷ Дописи // Буковина. – 1886. – Ч. 13 (1 липня). – С. 3–4.

¹⁸ Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 50.

При оцінці ефективності діяльності органів міського управління одним із основних показників можуть виступити фінанси. Формування бюджету міста з дотриманням позитивного сальдо належало до першочергових напрямів роботи кожного бургомистра, магістрату та міської ради. До переліку полісів, які не виконували цього завдання майже постійно входив столичний центр, влада якого була змушена для виправлення ситуації клопотати про отримання позик або підвищувати податки¹⁹. У 1885 р. газета «Буковина» повідомляла: «Чернівецька громада має у наступному році 248.195 злотих прибутку, 320.209 витрат; недобір має покритися з податків, з яких залишиться ще 2062 злотих чистого прибутку»²⁰. Ситуація із дефіцитом коштів постійно виникала не лише на Буковині, а й у багатьох інших регіонах Австро-Угорщини. Так, у 1876 р. загальний обсяг від'ємного сальдо державного бюджету складав понад 32 млн гульденів, 1877 р. – більше 25 млн, 1878 р. – 21 млн, 1879 р. – 26 млн, 1880 р. – 8,5 млн гульденів²¹. Лише проведення грошової реформи у 1892 р. дещо стабілізувало ситуацію.

Зростання дефіциту міських бюджетів багато в чому пояснюється неефективним розподілом коштів. Левова частка прибутків йшла на утримання чиновницького апарату та організацію функціонування різноманітних служб. По відношенню до багатьох міст із дефіцитним бюджетом відсоток відповідних витрат сягав 75–80%, а то і більше. Виправлення ситуації відбувалося за рахунок підвищення податків, основний тягар яких лягав на плечі незаможних верств населення, які до того ж не мали права голосу на виборах.

Торкаючись більш детально питання соціальної диференціації населення міст Буковини, необхідно конкретизувати, що в її основі лежали не лише національні, а й матеріальні фактори. Вони знаходили свій відбиток на всіх сферах життєдіяльності, а тому числі й на розвитку інфраструктури. Зазвичай центр кожного міста

являв собою тогочасний зразок архітектури, а віддалені квартали й околиці були насичені біднотою, яка жила у «маленьких, задушливих халупах», «животіла в злиднях і нестатках винятково з милості своєї громади». У той час як площа була викладена бруківкою, а навколо неї височіли двоповерхові цегляні будинки, більшість містян, за словами тогочасного австрійського публіциста К.Е.Францоza, «залишалися жити в бруді й мороці»²². Швидкий та хаотичний характер забудови (наприклад, у Чернівцях за 1869–1910 рр. кількість будівель збільшилася вдвічі), відсутність належних капіталовкладень визначали антисанітарний стан більшості вулиць, поширення пожеж, майже повсюдну відсутність водопостачання і вкрай низьку якість води з криниць, відсутність міського транспорту. За цими показниками знову ж таки вирізнялися лише Чернівці, де в 1895–1912 рр. були побудовані водопровідні споруди та газовий завод, а з 1897 р. функціонував трамвай²³.

Про складність об'єктивної оцінки ефективності діяльності органів міського самоуправління Північної Буковини, особливо її невеликих містечок можна судити на прикладі зі спорудженням залізниць. Зокрема, інколи мали місце вимоги місцевої влади щодо прокладання колії на відстані в декілька кілометрів від населеного пункту. Це характерно для п'ятитисячного буковинського міста Садгора, яке на сьогоднішній день є частиною Чернівців. Така позиція хоч і обґрунтовувалася захистом спокою жителів, однак в дійсності виступала гальмуючим чинником розвитку економіки та торгівлі²⁴. Час досить швидко показав, що її гужова чи будь-яка інша форма не могла конкурувати із можливостями залізниці. Саме її наявність багато в чому визначала економічний добробут кожного тогочасного міста, забезпечуючи прибуток від торгівлі та перевезення товарів.

Отже, розвиток міст Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувався досить неоднозначними тенденціями. До позитивних рис варто зарахувати те, що на

¹⁹ Мазурок О. Вказ. праця. – С. 362, 364.

²⁰ Дрібні вісті // Буковина. – 1885. – Ч. 20 (15 жовтня). – С. 5.

²¹ Із думи державної // Буковина. – 1885. – Ч. 5 (1 марта). – С. 3.

²² Цит. за: Поллак М. Вказ. праця. – С. 173.

²³ Мазурок О.С. Города западно-украинских эпохи империализма. Социально-экономический аспект. – Л.: Изд-во «Свит», 1990. – С. 20–23, 27–28.

²⁴ Поллак М. Вказ. праця. – С. 53.

державному і крайовому рівнях відбувалося поступове формування системи самоврядування, спрямоване на розширення участі населення в управлінні та вирішенні актуальних питань, в абсолютних числах зростали демографічні показники, збільшувалися надходження до казни та розвивалася житлова інфраструктура. Разом із тим, не втрачали своєї актуальності (а подекуди навіть загострювалися) такі традиційні

проблеми як: поєднання відсутності у незаможної більшості жителів виборчого права із надмірністю податкового тягаря та вкрай низьким рівнем життя, перманентний дефіцит бюджетів, незацікавленість влади у покращенні санітарно-гігієнічних умов, суттєве відставання основних адміністративних центрів – Боян, Вашківців, Вижиці, Заставної, Кіцмані, Садгори, Сторожинця розвитку від Чернівців та ін.

References

- Chuchko, O.S. (2008). *«I vzyat Boga na pomosh»: sotsialno-relihiinyi chynnyk v zhytti pravoslavnoho naselennia pivnichnykh hvolostei Moldavskoho voievodstva ta avstriiskoi Bukovyny (epokha piznoho serednovichchia ta novohochasu)*. Chernivtsi: Knyhy-XXI. [in Ukrainian].
- Dobrzhanskij, A. (1997). «Bukovinizm» kak raznovidnost regionalnogo samosoznaniya v Avstro-Vengrii konca XIX – nachala XX vv. *Avstro-Vengriya: integratsionnyeprocessy i nacionalnayaspecifika» – Austria-Hungary: integration processes and national specifics*. M.: ISB RAN, 75–83. [in Russian].
- Dobrzhanskyi, O. (1999). *Natsionalnyi rukh ukrainsiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatkuXX st.* Chernivtsi: Zolotilytavry. [in Ukrainian].
- Kaindl, R.F. (2005). *Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia, prysviachena 60-litnomu yuvileiupravlinnia Yoho Velychnosti Tisaria Frantsa Yosyfa I, v pam'iat pro pershu dokumentalnu zghadku pro misto Chernivtsi 500 rokivtomu*. Chernivtsi: [b. v.]. [in Ukrainian].
- Mazurok, O.S. (1990). *Gorodazapadno-ukrainskiihepohiimperializma.Socialno-ekonomicheskij aspekt*. L.: Izd-vo «Svit». [in Ukrainian].
- Mazurok, O. (2012). *Mista Skhidnoi Halychyny, Pivnichnoi Bukovyny i Zakarpattia u druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolit (1848–1918 rr.)*. *Etnosotsialnyi ta ekonomichni aspekty (Vol. 1)*. Uzhhorod: Karpatska. [in Ukrainian].
- Monolatii, I. (2009). «Bukovynska zghoda» u konteksti istorii mizhetnichnykh kompromisiv u Dunaiskii monarkhii. *I*, 56, 58–67. [in Ukrainian].
- Nykyforak, M.V. (2004). *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.)*. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
- Pollack, M. (1985). Czernowitz: Stationeineri maginären Reisenach Galizien. *Du: dieZeitschriftderKultur*, 45, 6–15. [inSwitzerland].
- Pollak, M. (2017). *Do Halychyny. Prokhasydiv, hutsuliv, poliakiv i rusyniv. Uiavna mandrivka znyklym svitom Skhidnoi Halychyny ta Bukovyny*. Chernivtsi: Knyhy – XX. [in Ukrainian].